

Семинардың тақырыбы: Сөз мәдениетінің негіздері. Тілдік норма, оның түрлері

Семинардың мақсаты: Орфоэпиялық және орфографиялық норма ережелеріне тоқталу, ауызша және жазбаша тілдің ерекшеліктеріне мән беру, жаттығулар орындау.

«Сөз мәдениеті дегеніміз – тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы»

(М. Балақаев).

Сөз мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру. Осылардың бәрін қосып, сөз мәдениеті деген ғылым-таным саласын «ортология» деп атаушылық бар, яғни ортология – сөздің дұрыстығы туралы ілім» *(Р.Сыздық).*

Сөйлеу мәдениеті деп мыналар түсініледі:

Әдеби тіл нормаларын ауызша және жазбаша түрде меңгеру;

Коммуникацияның алға қойған міндеттеріне қол жеткізуге ықпал ететін белгілі бір ахуалдағы тілдесуде тілдік амалдарды таңдай және ұйымдастыра білу; тілдесу этикасын ұстану.

Сол себепті, сөйлеу мәдениеті құрамдас үш компонентті құрайды: нормативті, коммуникативті және этикалық. Сөйлеу мәдениеті, ең алдымен, сөздің дұрыстығын, яғни оны тұтынушылардың (айтушылардың және жазушылардың) «идеалы», үлгісі ретінде қабылданатын әдеби тіл нормаларын ұстануды көздейді. Тілдік норма – бұл тіл мәдениетінің орталық ұғымы, ал сөйлеу мәдениетінің нормативтік аспекті ең маңыздыларының бірі болып саналады. «Сөйлеу мәдениеті» ұғымы тілдің жұмыс істеуінің заңдылықтарымен және ерекшеліктерімен, сондай-ақ тілдік қызметтің көп қырлылығымен байланысты. Сөйлеу мәдениеті сөзбен тілдесу барысында тілдік амалдарды іріктеу мен қолданудың дағдыларын жасайды, коммуникативтік міндеттерге сәйкес тілдік тәжірибеде оларды пайдаланудың саналы қатынасын жасақтауға көмектеседі. Осы мақсат үшін қажетті тілдік амалдарды таңдау – тіл мәдениеті коммуникативтік аспектінің негізі.

Коммуникативтік мақсатқа сәйкестілік сөйлеу мәдениеті теориясының басты категорияларының бірі болып саналады, сондықтан да нақты ахуалды есепке ала отырып және алға қойылған міндеттер мен мақсаттарға сәйкес адресатқа мейлінше ықпал ететін сөздің негізгі коммуникативтік қасиеттерін білу маңызды. Оларға жататындар: сөйлеудің дәлдігі, мазмұндылығы, байлығы және әртүрлілігі, оның тазалығы, мәнерлілігі.

«Сөз мәдениеті – ұлттық сананы дамытуға қызмет ететін пән. Ұлттық сана – рухани мәдениет ғылым мен білім, материалдық мәдениет және дене тәрбиесі мәдениеті мен байланысты аса күрделі құрылым. Ұлтты, отанды, тілді мақтаныш тұтатын сезім де ұлттық сананың құрылымына кіреді. Ұлттық сананың осы аталған құрылымдық компоненттері қазақ тілінде сана-сезім деген қос сөзбен жинақталып айтылады».

(З. Бейсенбайқызы «Сөз мәдениетінің негіздері»).

Сөйлеудің дәлдігі – затты, ақиқат құбылысты білдіретін сөздердің катаң сәйкестігі. Қатенің көзі паронимия (жазылуы, айтылуы бойынша жақын сөздер, алайда мағынасы бойынша әртүрлі сөздер) болуы мүмкін: дипломат – дипломант, экскаватор – эскалатор. Қисындылық – бұл сабақтастық, қисындылық заңына сәйкес сөйлеуге қарсы келмеушілік. Сөйлемде және мәтінде логикалық байланыстарды орнату. Орындылық – бұл мақсаттарға, ахуалға, шарттарға, тілдесудің мазмұнына сәйкес келетін тілдік бірліктерді сөзде қолдану.

Сөйлеудің мазмұндылығы – бұл сөздің қолайлылығы, оның кімге арналғандары үшін қолайлылығы. Сөйлеудің тазалығы сөзде әдеби тілге бөгде элементтердің (диалектілік, кәсіби, жаргон және т.б.) болмауын білдіреді. Терминологияны байыппен, кірме сөздерді мүмкіндігінше ана тіліміздегі (консенсустың орнына – келісім, эскалацияның орнына – бірте-бірте ұлғайту және т.б.) сөздермен ауыстыра отырып пайдаланған жөн. Көбінесе, ауызша сөйлеудің былғануы керек емес сөздерді пайдалану есебінен жүргізіледі. Сөйлеудің мәнерлілігі деп тілде қаланған мәнерлеу мүмкіндіктерін іске асыру нәтижесінде туындайтын сапаны атайды.

Мәнерлілік барлық деңгейдегі (экспрессивті сөздер, интонация, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер және т.б.) тілдік бірліктермен жасалуы мүмкін.

Сөйлеудің байлығы – бұл ақпаратты қолайлы айтуға мүмкіндік беретін сөздегі тілдік бірліктерді кеңінен және еркін пайдалану. Сөйлеу мәдениетінің этикалық аспекті нақты жағдайлардағы тілдік тәртіп ережелерін білу мен қолдануды білдіреді. Тілдесудің этикалық нормасы деп сөйлеу этикеті (сәлемдесудің, өтірудің сұраудың, алғыс айтудың және т.б. сөйлеу формулалары) түсініледі.

Өзге адаммен байланысқа түсетін адамның міндеті тілдесудің мақсатына қол жеткізуге ықпал ететін әрбір нақты жағдай үшін қолайлы амалдар табудан тұрады. Сөйлеу мәдениеті тиісті дағдыларды меңгеруге көмектеседі. Сөйлеу мәдениетінің негізгі міндеттерінің бірі – әдеби тілді қорғау. Бұл міндетті лингвистер ұлттық маңызды іс деп санайды, өйткені әдеби тіл аумақтың бірлігімен, тарихи және шаруашылық өмірмен қатар, ұлтты біртұтас қылып біріктіретін факторлардың бірі болып саналады. Сөйлеу мәдениеті арқылы адамның жалпы мәдениеті мен зиялылығы көрініп тұрады. Адамның сөйлеу мәдениеті оның сөйлесіп тұрған адамына сый-құрметі мен мейірімін көрсетеді. *(Орыс тілінен аударылып берілді).*

Сөз мәдениетінің негіздері

Сөз мәдениетінің негізі – тілдік норма. Сөз мәдениеті ғылымының негіздерін: норма, тілдік қатынас және этикалық компоненттер құрайды. Сөз мәдениеті ғылымы, ең алдымен, сөзді әдеби тілдің нормасына сай дұрыс қолдануды талап етеді. Сонда әдеби тіл деген не, әдеби емес тіл болуы мүмкін бе деген сұрақтар тууы мүмкін. Әдеби тіл – белгілі бір қалыпқа түскен, диалектілер мен қарапайым сөйлеу тіліне қарағанда, жалпыға бірдей міндетті және «дұрыс» қабылданған нормасы бар тіл. «Әдеби тіл – белгілі нормалары бар жүйелі тіл. Тілдің әдебилігі сол тілде сөйлейтін адамдардың баршасына түсінікті және олардың бір-бірімен ортақ қарым-қатынас құралының ең жоғарғы түрі болуы оның (сол тілде) орныққан жүйелі нормалар негізінде ғана жүзеге аспақ», (С.Исаев). Демек, әдеби тіл болуы үшін оның жалпыға ортақ тілдік нормалары болуы сөз мәдениетінің басты белгілерінің бірі.

Тілдік норма, оның түрлері

Тілдік норма – ауызекі және әдеби тілдің қалыптасқан үлгісі, халықтың бәріне түсінікті тілдік амалдардың жиынтығы. Әдеби тілдің әртүрлі даму кезеңдерінде тілдік құралдарды дұрыс қолдану тәртібі, ережесі. Әдеби тілдің нормасы: өзінің біршама тұрақтылығымен (қоғам талабына қарай норма өзгеруі мүмкін), жалпыға ортақтығымен, түсініктілігімен, міндеттілігімен, тілдік жүйеге, тілдік модельдерге сәйкестігімен ерекшеленеді. Норма әдеби тілдің ауызша, жазбаша түріне міндетті бола отырып, тілдің барлық жақтарын (салаларын) қамтиды. Осыған орай олар: орфоэпиялық, орфографиялық, лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік, пунктуациялық, лингвостилистикалық болып бөлінеді.

Орфографиялық норма

ақ жүзді
алма-кезек
әліпби
әртүрлі
бөлме
бөлек
ғұмыр
дүниежүзі
жиһаз
жиналыс
алдыңғы күні
абырой
ауызша
бақылаушы
басқосу
баяндама
бесжылдық

орфоэпиялық норма

ағжүздү
алма-гезек
әліпний
әртүрлү
бөлмө
бөлөк
ғұмұр
дүнийөжүзү
жійхаз
жыйналыс
алдыңгыгүнү
аброй
ауұшиша
бақлаушы
басқосұу
байандама
бешшылдық

<i>бескүндік</i>	<i>бескүндүк</i>
<i>жатақхана</i>	<i>жатаққана</i>
<i>рақмет айту</i>	<i>рахметайтұу</i>
<i>бастауыш</i>	<i>бастауұш</i>
<i>ақиқат</i>	<i>ақыйқат</i>
<i>әділет</i>	<i>әдлет</i>
<i>әрқашан</i>	<i>әрғашан</i>
<i>әрқайсысы</i>	<i>әрғайсысы</i>
<i>бұйрық</i>	<i>бұйрұқ</i>
<i>бейжай</i>	<i>бейжәй</i>
<i>бейқам</i>	<i>бейғам</i>
<i>кәусар</i>	<i>кәусәр</i>
<i>қолөнер</i>	<i>қолөнөр</i>
<i>қолма-қол</i>	<i>қолма-ғол</i>

Сөздің коммуникативтік сапасы

Тіл тазалығы – әдеби тілде бейненормалық элементтердің болмауын талап ететін сөздің коммуникативтік сапасының бірі. Тіл тазалығына нұқсан келтіретін бейненормалық элементтерге: паразит сөздер, қарапайым сөздер, варваризмдер, жаргондар, канцеляризмдер және жергілікті ерекшелігі бар сөздер жатады. **Паразит сөздер** көбінесе жастардың тілдік қолданысында кездеседі. Ондай сөздер ауызекі сөйлеу тіліне жатады, ешқандай мағыналық қызмет атқармайды, қайталанып қолданыла бергендіктен тілді шұбарлайды, ойдың берекесін кетіреді. Мысалы, студенттердің тілінде жиі кездесетін «және де емес», «яғни», «жаңағы», «былайша айтқанда», «сонсоң» т.т. қолданыстар ешқандай мақсатсыз, айтайын деген ойға қатыссыз айтыла береді. Ондай сөздердің жиі қолданылуы сөйлеушінің сөз мәдениетінің төмен екендігін байқатады.

Жаргон – кәсіп, қоғамдағы жағдайы, мүдде, жас ерекшелігіне қарай бөлінген шағын әлеуметтік топтың (ұрының, бұзақының, студенттің) қоғамның басқа мүшелерінен оңашалану үшін бір не бірнеше табиғи тіл элементтерін әдейі бұрмалап сөйлеуі. Ерекшелігі: жаргонның атқаратын қызметі жағынан жасанды, грамматикалық жүйесі болмайды, дамымайды, қазақ тілінің сөз өзгерту, сөз тудыру тәсілдері арқылы жасалады. Оның жергілікті ерекшелігі бар сөздерден айырмасы оны сол жердегі халықтың бәрі түсіне бермейді. Көркем әдебиет тілінде стильдік мақсатта қолданылады. Қазіргі таңда қазақ тілінің бай сөздік қорындағы сөздерді аздық етіп жас буын өкілдері тілді шұбарландырып, орысша сөздер мен жаргондарды қосып сөйлеуді әдетке айналдырған. Мысалы, амандасу әдебинде: «Салам!», «Саламатсыз ба». Сондай-ақ бейәдеби тілге жастардың жаргондары мен сленгтерін жатқызуға болады. Жаргон (француз тілінен) шағын әлеуметтік топ қолданатын, ешқандай жеке тілдік дербестігі жоқ жалпыхалықтық тілдің тармағы. Ал сленг (ағылшын тілінен) белгілі бір

аптада қолданылатын, қалыпты тілден ауытқыған, мысқыл сөздер. Мысалы, «базар жок», «құлаққа лапша ілді», «нарик» (нашақор), мажор, мажорик (байдың балалары), атака (ата), ажека (әже).

Қарапайым сөздер мен жаргон сөздер де (белгілі бір топтың қолданысы) – әдеби нормадан тыс тұратын сөздер. Олар негізінен ауызекі сөйлеу үрдісінің дүниелері. Олардың мағыналары көпшілікке таныс болып келеді, көбіне көркем әдебиет тілінде кейіпкер бейнесін сомдаудың тәсілі ретінде қолданылады.

Варваризмдер (грек. barbarismos – бөтен елдік) — сөйлеу не жазу кезінде орынсыз қолданылған басқа тілден енген сөздер. Мысалы, қазақ тіліндегі XIX ғасырдағы кейбір жазбаларда араб, парсы сөздерінің, XX ғасырдағы ауызекі тіл мен жазбаларда орыс сөздерінің орынсыз қолданылуы жиі байқалған.

Варваризмдер – тілге етене болып сіңбеген, соншалықты зәрулігі жоқ бөтен тілдің сөздері. Варваризмдер басқа ұлттың шырайлы өмірін, тұрмыс салтын, ұлттық ерекшелігін көрсетпек болғанда (франк, фрау); тыңдаушыға ерекше әсер етіп, күлдіру үшін (третий, второйлар толып жатыр, Ойласам как родился сенің өзің), өзге тілден енген сөздерді сөзбе-сөз аудару қиын болған жағдайда (визит, закон қолданылады). Сонымен қатар ауызекі сөйлеу тілінде қолданылып, тіл мәдениетіне нұқсан келтіретін: *значит, звондау, давай* т.т. варваризмдер де жиі кездеседі.

Канцеляризмдер (штамп, трафарет, шаблон) – сөз, сөз тіркесі, сөйлем (айтылым) түрінде кеңсе-іс қағаздар тілінде қолданылатын тұрақты шаблондар мен трафареттер. Бұларды қолданбауға бола ма? Тілдегі канцеляризмдер екі түрлі жағдайда кездеседі: 1. Міндетті қолданысы. 1) кеңсе, іс қағаздары тілінде олардың қалыптасқан жазу үлгісі, формасы бар, одан ауытқуға болмайды. 2) ресми құжаттар тіліндегі заң, жарғы, үкімет ұйымдарының қаулылары, халықаралық шарт – келісімдер қалыптасқан сөз қолданыстары арқылы беріледі. Оларды басқа сөзбен ауыстыруға болмайды, өйткені беретін мағынасы нақты, тұрақты болмайды. Мысалы: *келісімге қол қойылды, күн тәртібінде, қаулы қабылдады* т.т. 3) сөйлеу этикетінде, мысалы: *сау болыңыз, қайырлы таң, бақытты болыңыз* т.т. бірнеше рет осы формасында қайталана береді, бірақ еш мәнін жоймайды, өйткені белгілі бір мағына, (тілек, қуану) мән, қызмет, шын ықылас, тілек бар. 4) мақал-мәтелдерде, қанатты сөздерде де, қайталана береді, онда да ой, тұжырым болғандықтан, ешқашан қайталанғаны байқалмайды. Сонымен тіл тазалығы адамның тіл мәдениетінің ғана емес, сонымен қатар оның сөз талғамының, сөз байлығының деңгейін де байқатады.

(З.Бейсенбайқызы «Сөз мәдениетінің негіздері»).

Орфоэпиялық және орфографиялық норма

Айтылуы
Тәжрйбе
тәкәппәр

Жазылуы
тәжірибе
тәкаппар

тәңертең
шегара
кәзір
байандама
әдет-ғұрұп
мәмле
дөңгөлөк
дүйсөмбі
зыйалығауұм
көйлөк, көйлөгү
көзбойау
көзгарас
күндүз
үлкөн
үкмет
уақыға

таңертең
шекара
қазір
баяндама
әдет-ғұрып
мәміле
дөңгелек
дүйсенбі
зиялы қауым
көйлек, көйлегі
көз бояу
көзқарас
күндіз
үлкен
үкімет
уақиға

1-тапсырма. Мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіріп, өз пікіріңізді айтыңыз.

Елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан. Көппен көрген – ұлы той. Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны алады. Қаһарлы сөз – қамал бұзар. Көп сөз - көмір, аз сөз – алтын. Тіліңмен жүгірме, біліммен жүгір. Ақыл жастан, асыл тастан. Жаманға сырыңды айтпа, сырыңды айтсаң да, шыныңды айтпа. Өтірік сөз өрге баспас. Ай десе – аузы, күн десе – көзі. Отыз тістен шыққан сөз, отыз ру елге таралар.

2-тапсырма. Фразеологизмдердің мағынасын түсіндіріп, өз пікіріңізді білдіріңіз.

Қас пен көздің арасында, ит өлген жерде, төбе шашы тік тұру, жүрек жұтқан, екі көзі төрт болу, саусағынан өнер тамған, бел буу, тіл алу, қой аузынан шөп алмас, атамекен, аза бойы қаза болу, аузына құм құйылды.

3-тапсырма. Орфографиялық сөздікті пайдаланып, сөздерді орфографиялық нормаға сәйкес жазыңыз.

Тәжрййбе, тәкәппәр, тәңертең, шегара, кәзір, байандама, әдет-ғұрұп, мәмле, дөңгөлөк, алдыңғыгүнү, аброй, ауұшиа, бақлаушы, басқосұу, бешишылдық, бескүндүк, жатаққана, рахметайтұу.

4-тапсырма. Орфоэпиялық сөздікті пайдаланып, сөздерді орфоэпиялық нормаға сәйкес жазыңыз.

Ақиқат, әділет, әрқашан, әрқайсысы, бұйрық, бейжай, бейқам, кәусар, қолөнер, қолма-қол, ақыл-кеңес, ақырын, әркім, әуежай, бейресми, бекзат.

Тақырыпты бекіту сұрақтары:

1. Сөз мәдениеті дегеніміз не?
2. Сөз мәдениетін зерттеген ғалымдардың пікірі?
3. Сөйлеудің дәлдігі мен мазмұндылығын қалай түсінесіз?
4. Сөйлеудің мәнерлілігі мен байлығы дегеніміз не?
5. Сөз мәдениеті ғылымының негіздерін қандай компоненттер құрайды?
6. Тілдік норма, оның түрлерін атаңыз?
7. Сөздің коммуникативтік сапасы дегеніміз не?
8. Жаргон сөздер мен сленгтер туралы өз ойыңызды білдіріңіз?
9. Варваризмдер қазір тілімізде кездесе ме?
10. Канцеляризмдер қай стильде жиі қолданылады?
11. Тіл мәдениеті деген не?

ПАЙДАЛАНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Балақаев М., Серғалиев М. «Қазақ тілінің мәдениеті». «ЗиятPRESS». Алматы, 2006.
2. Бейсенбайқызы З. «Сөз мәдениетінің негіздері». Алматы, 2009.
3. Қабдолов З. «Сөз өнері». «Мектеп». Алматы, 1982.
4. А. Айзабылов. «Лексика». «ЗиятPRESS». Алматы, 2006.
5. Бөрібаева С. «Дипломаттың іскери сөйлеу мәдениеті». Алматы: «Қазақ Университеті». 2014.
6. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B4%D0%B5%D1%80>